МИКОЛА ГАНКЕВИЧ.

ПРО ЖІНОЧУ НЕВОЛЮ

В ІСТОРИЧНІМ РОЗВОЮ.

Ціна 30 ц

Торонто 1918.

РОБІТНИЧА КНИГАРСЬКА І ВИДАВНИЧА СПІЛКА.

МИКОЛА ГАНКЕВИЧ.

Про Жіночу Неволю
в історичнім розвою.

Ціна 30 центів.

Торонто 1918.

РОБІТНИЧА КНИГАРСЬКА
і ВИДАВНИЧА СПІЛКА.

Коли минї приходить ся говорити про таку річ, як жіноча неволя та питанє жіноче, то дійсно я не певний, чи знайду в тій справі багато річей, котрі були би невідомі або нові шан. Читачам. Наша галицька лїтература, хоч і як звичайно держить ся оддалїк від реального житя, визначила для справи жіночої зглядно доволї широке міце. Досить буде пригадати **"Жіночий альманах"**, критичний, розбір його в "Народї", **"Жѣночу неволю"** Ів. Франка. Як цїкавий для нас "Жіночий Альманах",спільна праця світлїйших писательок українських, так цїкава для нас і рецензія редактора "Зорѣ, Гр. Цеглинського. Сміливо можна сказати, що в тім відзові галицького критика скристалїзувались погляди галицької суспільности, галицьких "світлих людей" на права й становище жінок в житю супільнім. В "Відповіди" Кобринскої обрисований ясно ідеал "національно-поступової" жінки, який ви-

дніє ся в рецензії автора безталанних "Аргонавтів". По його думці жінка національно-поступова повинна бути 1) матерею, виховувати діти в дусі руськім, щоби вони могли опертись винародовляючій у нас сістемі уряду і школи; 2) визначатись горячою, а навіть найщиршою прихильностю до гр к. церкви. І справді жінки галицькі, змальовані галицькими повістярами, кінчають свою карієру тим, що виходять щасливо за муж, і живуть собі супокійно у тихій пристани родинного огнища. Орися сидить собі на канапці, недалеко неї мріє-думає в мягкім фотели о. Патрикій, пригадуючи собі своє колишнє залицяне й любовні сходини в гаю при чарівнім, місячнім сяєві, а діти сих щасливих батьків бють ся снігом на подвірю, та грають ся в битву під Жовтими Водами! Се вже, бачите, наслідки діяльности національно-поступової жінки. Сей образок тихого ідеального щастя подружного , сільської идилї і ідеальної жінки, винятий з повісти Бобикевича "На обзоринах". А повість ся дуже подобаєть ся нашим "світлим людям"; видко, що ідеали галицького повістяра вміли зачіпити за живе галицьких людей, вміли вдарити іменно в таку струну, котра дуже симпатично звучить для галицьких нервів.

Ми могли би навести ще кілька “ідеальних” постатей з галицького повістярства, от хочби з повістей самогож Гр. Цеглинського, котрі ясно вказують, як дивить ся пересічний “світлий” галицький чоловік на справу жіночу. Опираючись на сім, ми зможемо ліпше зрозуміти і ті замітки, які підносив критик “Зорѣ” в своїй згаданій вже висше рецензії.

Починаєсь ся рецензія загальними увагами, котрі нагадують статю Кобринської про “рух жіночий” а зглядно виводи Мілля. Але де далї все частійше подиблеш такі замітки і виводи, що мимоволї нагадує ся звісна народня поговірка: “Богови свічку, а чоротови огарок”. Прихильність до еманціпації жінок проявляє ся у критика в такий спосіб,що ми—як він каже — **побіч одушевленя до поступу** не перестаємо любити і **бувальщини...** що признаючи жінкам право до всесвітньої праці на рівні з мущинами, критик опісля радить піонеркам поступу покинути свої далекі, всесвітні і космополїтичні **мрії.**

Врештї горяча оборона тих жінок, що в своїм патріотичнім пориві вручили чашу князеві Руси, Ю. Пелешови і зазначені сердечні відносини до церкви, та попівства доповнюють характеристики галицького поборника жіночої еманціпації. Жін-

ки можуть безпечно, з огляду на таких прихильників сказати: “Хорони нас боже від наших прихильників, бо з ворогами самі вже дамо собі раду”.

Ми згадали трохи ширше про сї основні думки колишнього редактора “Зорѣ”. Адже ж його думки — се вираз певної частини нашої суспільности; адже ж сему авторови визначено в “Історії літератури руської” Ом. Огоновського просторе місце. Значить, з його думками слїд нам числити ся. Відзив той вказує далїй, що справа жіноча і у нас набирає значіня, бо коли давнїйше стрічало й “Зеркало” прояви визвольні кпинами, не гірше обскурного “Страхопуда, то по виходї “Першого вінка” не можна вже було дотепом та сміхом збути такої серіозної справи, як справа жіноча. Тут мимоволї пригадує ся нам виказ Дж. Ст. Мілля: “річ се ймовірна, що всї докази супроти прівілеїв одного полу не звернуть на себе так довго загальної уваги, поки самі жінки не стануть про се говорити, бо в загалї висші й верховодячі кляси суспільні не поступали ся в користь кляс нисших, поки ті самі за себе не постояли.

Але ж як кождий факт, взятий чи то з природи, чи з житя суспільного, може стати для нас ясним і зрозумілим, коли про-

слїдимо його зріст і розвій, його генезу, так мабуть не від річи буде розглянути неволю жіночу в єї історичнім розвою. При тім ми зрозуміємо і значінє питаня жіночого, значінє руху еманціпаційного між жінками. Аджеж неволя жіноча тріває майже від початків доби історичної, вона починає ся з розсвітом т.з. цівілїзації, а прецінь ніколи через так широко, як іменно наше століте.

Вже той сам факт хронольоґічний вказує нам, що причин і грунту, на котрім зросло питанє жіноче треба шукати в тих відносинах супільно економічних, які ми бачимо в нашім столїтю. Розуміє ся, ми маємо на думцї головно західно-европейські відносини, у тих народів арійської породи, котрі стоять на переді розвою економічного і культурного.

А серед тих народів справа жіноча займає найвизначнїйших людей. Навіть в тім краю, на котрий ми, галицькі Русини, любимо іноді дивитись так дуже з висока в почутю своєї культурної висшости — я маю на думцї Россію, питаннє жіноче займає перворядне місце; журнали спеціяльно жіночі, участь жінок в житю громадськім, жіночі конґреси — усе те свідчить, що в питаню жіночім ми бачимо справу, викликану не кількома якими не-

будь перевернениими головами, але потребою справді пекучою і живо відчутою.

Щоби розяснити становище жінки, а заразом ту атмосферу, в якій вона плекаєсь і зростає ми хочемо заглянути трохи дальше в бувальщину й минувшість роду людського, хочби лише на хвилинку. Річ се доконечне потрібна, що неволя жіноча, так як і всяка інша неволя в людських суспільностях — се катеґорія історична, а не щось незмінне віковічне.

Коли станеш говорити з звичайним "філістром" про які небудь справи суспільні, про ріжні недомаганя, хиби в житю суспільнім, про ріжні пекучі питаня, він іноді признаєть ся, що се — мовляв — надужитє, що дійсно воно так не повинно бути. Але коли ти станеш доходити причин тих прояв, зведеш їх на певні основні квестії, коли згадаєш, що з дальшим ходом суспільного розвою змінять ся ті відносини, або що вони вже й тепер находять ся в фазі переходовій ("im Werden begriffen" — як кажуть Німці), він покиває недовірчиво головою і скаже "Не за нас воно так настало і не за нас воно змінить ся. То зрештою лежить в **самій природі**, що один мусить бути бідний, другий богатий, що оден мусить працювати в той а другий в інший спосіб. Взагалі такий стан

річий ми **скрізь** бачимо. Все були ліниві і роботящі, бідні і богаті; а всі виводи ваші, то **мрії** та й більш нічого..." Так думає приміром ш. редактор "Батьківщини", так думає також осел Гайного, певний про свою будучність:

Der Himmel verlaesst seine Esel nie,
Die ruhig im Pflichtgefuehle,
Wie ihre frommon Vaeter gethan
Tagtaeglich traben zur Muehle.

Das Muehlbad klappert, der Mueller mahlt
Und schuettet das Mehl in die Saecke;
Das trag' ich zum Baecker, der Baecker backt
Und der Mensch frisst Broete und Wecke.

In diesem **uralten Naturkreislauf**
Wird ewig die Welt sich drehen,
Und ewig unwandelbar, **wie die Natur,**
Wird auch der Esel bestehen

Коли такому добродієви сказати про неволю жінки, про її рівнорядне становище з мущиною, до якого вона добиває ся, коли йому сказати про те, що нинїшна моногамія находить ся в передсмертній агонії, він погляне на вас з усміхом: "То ви хочете світ до гори ногами переверну-

ти, ви йдете проти природи, ви хочете подоптати “святощі батьківські”, ви підриваєте основи цїлого ладу суспільного...” Таких заміток ви можете сподїватись не тільки в нас але серед ріжних диких пород. Жінки племени Могольоля з над Замбесі чудувались тому, що в Анґлії мущина дружить ся з одною тільки жінкою. Се видалось їм таке дивне, що вони не хотїлиби мешкати в такім поганім краю. А Хіневіяне (з Америки) кажуть, що “великий дух” тїшить ся тим, коли чоловік має богато жінок. І вони всї певно вважають ідіотом і фантастом того, хто форми родини, подруже вважає чимсь змінним, підпадаючим під закони еволюції, формою полових стосунків, звязаною з способом продукції даного народу, його господаркою, його цїлим ладом суспільним. Люде ті зжили ся з дитинячих лїт з певними порядками суспільними, з певними поглядами; їм здає ся, що так, як тепер, було завсїгди аж до **“скончанія віка...”**

А тимчасом погляд на історію людскости від тих часів, коли люде стали виходити зі стану звірячого — мусить переконати кождого, що й людська суспільність і родинне чи подружне житє перемінювались і що таким способом також нинїшна моноґамія (історична моноґамія) є

лише одною з форм подружних, пристосованою до господарки приватної, індівідуальної. Так само і доля жінки не завсігди була однакова. Інакше жила жінка за часів доісторичних, за часів родових відносин, інакше в патріярхальній родині палестинських семітів, інакше в грецьких громадах — державах, інакше в Римі, інакше в часах февдалїзму а інакше за наших днів. Бо й господарство, спосіб продукції і відповідний розділ праці а вслїд за тим і сістематізація суспільних груп — не були однакові від "початку світа..."

Ми не думаємо в отсій статї подати докладну історію жіноцтва, його становища у ріжних народів; хочемо тільки подати в нарисі головні етапи в еволюції жіночої долї, чи то властиво недолї, а таким способом, маючи в руках провідну нитку, ми не зблукаємо ся в лябіринтї ріжнородних фактів і появ суспільного житя, житя жінки.

Тому, що доля і становище жінки найкрасше проявляють ся в відносинах єї до чоловіка, т.є. іменно в житю родиннім, то ми й мусимо переглянути коротенько розвій родини, розуміє ся на стілько, на скілько розвій родини, а в дальшій лїнії всіх економічно суспільних відносин впливає на долю жінки.

Сягаючи оком в часи доісторичні, тоб то в часи варварства а почасти й в добу дикости,*) ми бачимо дивну появу: жінка займає серед тогдішної суспільности дуже визначне та почесне становище. Тут нема мови про яку небудь неволю жінок, так, як в загалї серед т.з. родового устрою ми не бачимо нїякого неволеня одних людей другими, неволеня, котре мов червона нитка тягнеть ся крізь цїлу добу цївілїзації аж до наших днїв, хоч і в змінюючих ся формах. Переходячи давнїйші форми сімії, ми бачимо, що в звязку подружнім стоять цїлі групи жінок і мущин, але рівночасно в розвою сімії завважати можна тенденцію: щораз то більше обмежити круг подружного житя, аж доки ся еволюція не довела до звязку між одним чоловіком і одною жінкою, до родини т.з. попарної, до сеї форми, котра становить таким способом немов **атом** подружний. Так з первістного, гіпотетичного безладя, через те, що подруже замкнено серед одного поколїня племени, (мущини ровесники дружили ся тільки з

*) Морган (Суспільність первістна), котрий э в тій справі нашим провідником, відзначаэ три фази в розвою роду людського 1) добу дикости, 2) варвавство, 3) цивілїзації. Пор. також Енґельса "Ursprung der Familie". (Початок родини, подружа і власности).

ровесницями жінками) — витворює ся сімя кровосумішна. З хвилею, коли заборонене було подруже між братами і сестрами, найперше рідними, а опісля і дальшими кревними, настає сімя пуналюанска або своїста. Тут, значить група сестер дружить ся з групою мущин, братів з іншого роду, але вже серед того подружя проявляє ся все частійше, що якась пара з сеї ґрупи довший час живе тільки зі собою в подружних зносинах. Се завязок сімії попарної; се подруже між одним чоловіком і одною жінкою але тільки до часу подружа легко розривне і тим воно виріжнюєсь від родини т.з. моногамічної, в котрій виходять на верх прикмети спеціяльно їй тільки властиві.

Найголовнійшим і можна сказати, одиноким чинником, що впливав на розвій форм родинних (аж до моноґамії) — був природний добір половий. Простий факт, що поколїнє, походяче від батьків-кревняків значно слабше, менше здорове і вродливе чим діти батьків далеких собі по звязи кровній, сей факт впливав рішучо і могучо на розвій форм подружних.

"Коли два поступові племена, з сильно розвитими прикметами духовними й фізичними через події житя варварського стикають ся і мішають ся в один народ, то

чашки й мозки обох розширюють ся й побільшують ся аж до суми спосібностей обох (Морган). Остатним колїсцем в тім ланцюху, що творив ся під напором могучої сили природного добору полового, було подруже попарне. Остатний сей вид семії йде в парі з добою варварства, з орґанїзацією родовою й господаркою архаїчно-коммунїстичною.

При первістнім безладю, в сїмії кровосумішнїй і пуналюанськїй походженє дїтей виводить ся від матерей-жінок, родовід провадить ся по лїнії женськїй а вслїд за тим і відносини спадкові укладають ся в сістему т.з. материнського права. Усї ті форми родинні, головно попарна, звязані з орґанїзацією роду (gens) і з ладом архаїчного комунїзму, а господарка ся дає жінцї коли не превагу, то певне таке становище, якого вона не має в історичних часах. Появу сего можна завважати у тих народів, котрі не вийшли ще з варварської фази розвою, а ріжні останки давної гінайкократії (переваги жінок) і матріярхату дадуть ся запримітити у всїх народів цївілїзованих*).

На сім і основуєть ся дивна, як на

---

*) Порівнай: Морґана, первістна суспільність і Лєббока, Початки цївілїзації.

перший погляд проява, що в часах варварства жінка займає вільне становище що доперва з початком цівілїзації разом з іншими проявами суспільної неволї (рабства) показуеть ся і неволя жінки.

Тількиж знову не треба думати, що доля жінок була тогдї рішучо, абсолютно гарна й незавидна. Низький ступінь культурного розвою, безсильність чоловіка супроти грізних сил природи відбивали ся, розуміесь, і на жінках. Але за те в відносинах до мущини вона стоїть з ним на рівні. Весь тягар працї падае на еї плечі, про любов індівідуальну тут нїчого й говорити, але власне праця вяже ся тісно з тим становищем, яке займає тодїшна жінка. Нинїшна жінка з висших кляс суспільних, до котрої з такою галянтностю відносять ся, котру величають красшою половиною людського роду, не може й мірятись з жінкою Ірокезів або Туарегів африканських з огляду на дійсне поважанє та значінє. Противно, романтичне, обожанє жінки йде в парі з її пониженєм і на се ми наведемо далї багато прикладів.

Переміна ся, що віддала булаву домашну в руки мущини, є впливом іншої переміни в цілім суспільнім ладї. Вона вяже ся з переходом давного комунїзму

економічного в економічний індівідуалїзм. Зростаюче щораз то більше богацтво, природний витвір поступаючої наперед культури, впливає могучо на еволюцію економічно-суспільних відносин. Серед народів пастирських розвиває ся на широкі розміри годівля худоби, а сей зріст майна перемінює стосунок мущини до жінки, так як перетворює поволи й інші відносини. Рівнобіжно з годівлею худоби, з ткацтвом, перетоплюванєм металів та більше інтезівною господаркою рільничою починають розпадатись рамки родової орґанїзації і господарки комунїстичної, показуєсь особиста власність, появляє ся рабство. Ширша продукція рільна, годівля худобу, потреба ширших просторів на пасовиска та лани орні витворює клясу рабів, полонених на війнї ворогів, дає причину до пориваня жінок (Raubehe). Громада родова роздїлюєсь відповідно з роздїлом працї на хлїборобську працю, і ремесла, а всї ті чинники розбивають лад родовий, комунїстичний. Жінка стає майном, власностю чоловіка; він її добув собі власною працею, власною відвагою і тому зберігає добуток свого труду. Заповідь Мойсеєва виразно приказує не пожадати жінки свого "ближнього", так як і раба його і вола і осла і інших річей, ко-

трі **“його суть”.** Такою ми бачимо жінку від часів моноґамії, котра виступає яко самостійна одиниця супроти давних спілок родових. В родині тій жінка стоїть під рукою мужа, а її завданєм провадити домашне хазяйство і плодити свому “панови” правих наслідків. Її обовязком тепер входити в зносини полові з одним тільки “паном”; він за те може собі шукати любови по за дружною. Голова патріяхальної родини живе звичайно в поліґамії.

Коли доси родина, подруже було звязком до часу, витворюваним потребою фізіольоґічною, — то тепер родина стає **одиницею господарською а се і є** характерна черта т.з. **моноґамії**.

Оттут треба шукати й початків жіночої неволї. Богацтво, що розірвало давні, спілки родові на поодинокі індівідуальні господарства, належало головно до мущини. Худоба і раби — се було його майно, воно стояло поза хатним ґаздівством жінки і тому перевага переходить від неї до володаря — чоловіка.

Давне право по матері (право материньске) вслїд за сим переворотом — переходять в право батьківське, а упадок сей права материнського зве Енґельс в згаданім творі **“загально-історичною невдачею**

жіноцтва", "найбільшою революцією, яку коли люде пережили".

Неволя жінки появляє ся разом з рабством на розсвіті т.з. цівілїзації, і перейшовши ріжні фази еволюційні, доходить аж до наших днів, аж до часів теперішних, коли ся справа під напором відмінних відносин економічних, відмінних сил продуктивних стає ясно сформована перед парляментом історії в т.з. "жіночім питаню".

Ми думаємо, що знаючи початок жіночої неволї, зможемо порозуміти як слїд і початок еманціпаційного руху і його значінє. Неволя жінки йде немов тінь за моноґамією Патріярхат, се одна з перших відмін моноґамічної родини. І хоч пр. у семітів (жидів) лишились єще форми родові, так жеж замісць провідника роду. котрий не мав ніякої власти, бачимо вже батька-патріярха, під котрого всемогучою булавою живе більше число людей вільних та рабів, сполучених в одну одиницю економічно-суспільну, в родину патріяхальну. Цікаве, що у Арабів перед Магометом жінка — правдива товаришка свого чоловіка, опісля вона стає його рабинею. Цікаве, що у диких Труарегів, мешканців Сагари, жінка втїшає ся долею вповні завидною для европейської паняночки... З роз-

воєм економічним понижає ся її становище, а найкраще можемо бачити се невольництво жінки в старинній Греції. Сей край, котрий так високо стояв під зглядом культурним, що виплекав такі пишні квіти знаня і поезії, в типовий спосіб виводить перед наші очи такі характерні появи житя суспільного, як рабство і неволю жінок. В часах найвисшої слави Атин, на 9000 громадян (політес) припадає 45000 метойків-чужинців, а 36000 рабів!.. Не згадуємо вже про Спартанських Гелотів, прикованих до ріллї. І разом з сим жінка — невольниця вольного громадянина, призначена ґаздувати і родити наслїдків-потомків. Демостенес дуже ясно схарактеризував положенє жінок в Греції. "Ми", каже він, "маємо гетери на розривку-забаву, наложниці на насущні потреби, а жінки на те, щоби нам достарчили праволожних дітей, та щоби дбали про заряд в хатї". І хоч серед поетів, учених і фільософів можна подибати чимало світлих жінок, котрі дорівнують своїм співробітникам, та усе те не свідчить про яку небудь еманціпацію жінок. Еманціпація жінок, так як і соціялїзм робітничий — справи зовсїм новочасні, і ми не можемо згодити ся на думку тих, що в грецьких поетках, фільософках і учених-жінок хотять бачити преди-

теч нинїшного руху визвольного, так як і в христіянських комунїстах перших часів не можна добачати перших провідників нинїшного соціялїзму. Але-ж се звичайна поява, що для нових потреб і форм житя люде вишукують основ в замерклій минувшинї, переломлюють традіцію самоюж таки традіцією, позичають у духів минувшости, їх імен, кличів боєвих, костюмів, щоби "в тім **старинно-богочестивім перебраню...** дати світови нові історичні сцени" **(Маркс),** "Вісїмнайцятого Brumair-a"). Не перечимо, Греція видала чимало світлих постатей жіночих*), зачинаючи напівмітичною Агно-діке, (котра перебралась за хлопця, щоб студіювати штуку лїкарську) і кінчаючи славною Гіпатією (її замордували сфанатизовані товпи христіян в Александрії) — і свідчить се дуже гарно про научні змаганя серед невеличкої частини грецького жіноцтва, та тільки загал жінок (а я думаю про жінок з громадянства, бо жінки рабинї поділяли долю усеї кляси рабів-невольників) загал був поневолений, відбитий від ширикого житя громадського. Жінка запроторена у далеку закутину жіночої домівки т.з. (ґунайксейон) нагляда-

*) Пор. Сѣверн. Вѣстн. з "Женщини Греціи" (після твору Poestrona).

ла за роботою невольниць і плекала дітей, наслїдників свому чоловікови і громадян державі, або такихже як і сама рабинь. Обовязком достарчати громадян державі стає її святим обовязком супроти богів, предків та держави-громади (поліс).

Жіночі домівки Греції пригадують гареми турецькі та перські ендеруни і жінки грецькі навіть не могли самі з хати виходити, не згірше від перських та турецьких. Та вони не згірше від інших жінок, проживаючих в моноґамії, вміли і обдурювати своїх володарів. Разом з моноґамією появляє ся на світ, яко єї дальша консеквенція, шеста заповідь — так, як рівнобіжно з індівідуальною власностю появляє ся в перве заповідь сема!...

Тількиж се ще тільки невеличке лихо, бо ось вже перед Сольоном процвитали в Атинах доми публичні (порнея); а в первій книзі Мойсеєвій згадує ся вже про простітуцію і про інші торги розкошами любови... Як бачимо, вже серед грецької суспільности виходять на верх усї консеквенції подружя моноґамічного, подружя заснованого на підставі суспільній. Консеквенції ті, невірність подружа, гетеризм, простітуція — ідуть немов тінь слідком за моногамією і ми мусимо признати слушність словам поета прогнаного оксфорд-

ського академіка (Шеллі) що **простітуція серіднісінька дитина подружя*)**. Таким способом моноґамія не творить якоїсь гармонії між обома половинами людського роду; противно, ми бачимо в ній антаґонізм, котрий є немов відбитком антаґонізмів суспільних, проявляючих ся з початком доби історичної.

Жінка ріжними способами заявляє протест проти свого володаря. Невірність подружна, хитрість, таємна і не мов інстінктовна нехіть жінки, усе те лише відміни сего антаґонізму. Недаром вістрє пессімістів так часто звертає ся проти жінок, недаром перський поет (Енвері) зове жінку хмарою, а мущину місяцем і "тогдї" — каже — найкрасше чоловікови на світї, коли може цїлком без жінки обійти ся", а турецький поет Мір-Фазіль зове подруже найбільшим лихом на світї. Дивно се може звенить для уха якого небудь філїстра, що зріс в певні атмосфері і звик до певних фактів, а найпаче для галицького філїстра, викоханого серед тихої загороди попівської.

Зрештою моноґамічна форма семії не скрізь така остра та сувора, як в Гелляді. Звісно пр. що Римляне далеко гуманнїй-

---

*) розуміэсь: моноґамічного.

ше відносились до жінок, чим Греки (пор. хочби Neposa передне слово до його "Житеписів"). І римська родина основана на потребах економічних. Більший круг людей (між ними й челядь-невольники і родина панова) становить одно ґаздівство, одну (familia) фамілію під рукою батька-самодержця. В його руках необмежна власть т. з. patria potestas. Власть батька над сином більше тяжка, чим власть мужа над жінкою (manus), і коли римська історія знає богато жінок, що визначились незвичайним привязанєм до мужів, то знає противно чимало синів, що підіймали руку на батьків (parricidia)*) Усї криваві протести є лише прямим впливом гнету, в якій би він формі не проявляв ся; вони становлять про вартість сего укладу, що їх викликує і знівечити їх не можна, коли лишає ся саму перевагу, саму власть. Власть і визиск деморалїзує і володаря і раба.

Похожі відносини подружні бачимо і в східних народів, що відограли в історії виднїйшу ролю, як в Арабів та Персів. (У Китайців та Японців теперішних така сама доля жінок). У Арабів жінка втїшалась до Магомета красшою долею, чим опісля.

---

*) порівн. Lesky, Sittengeschichte Europas.

Пізнійше розвиває ся справдішне лицарсько-романтичне обожанє жінок тільки-ж ся ґалянтерія — власне вираз поневоленя жінки, так само як філянтропія, ся патріярхальна прихильність верховодячих кляс до придавлених мас робучих — є тільки відблеском переваги пануючої верстви, відблеском антаґонізму суспільного. Усе те ідеалїзація істнуючих відносин. Так теж було і в середних віках за часів февдалїзму, коли то витворив ся дійсний культ жіночий. Але зітханя до “дами серця”, турніри на єї честь йшли рівнобіжно з поневоленєм жінки мужем, дочки батьком; культ сей відносив ся до жінки, чужої для рицаря, так, що авторітет батька і мужа оставав ненарушений. А в репрезентантів культури в середних віках, у Маврів ішпанських, не вже там дошукаєтесь красших умов жіночого житя? багато жінок займалось наукою, студіями (пр. Шогда з IX. ст. професорка), чимало визначилось в поезії (Валляда з родини Омаядів в XI. ст.) — та проблески сї — котрі мож поставити побіч світлих постатей жіночих Гелляди — не могли розігнати тьми загального “темного царства...” І тут, так, як і у Греків і у Ізраїльтян товаришать патріярхальній моноґамії невідступно поза подружна любов і простітуція.

А все таки у народів, виступаючих на дієву арену по Римлянах, думки і погляди на жінку, по нашому, значно гуманнійші і красші. Зроманщені Кельти та Германці стоять в сім висше від старинних культурних народів з над середземного моря. Факт сей (звісний хочби з Таціта) поясню є ся тим, що Германці не вийшли тогдї ще з доби варварства і що перехід з сімії попарної в моноґамію у них єще не довершив ся. Посеред них, так само, як в посеред їх сусідів східних, Словян, останки давнійших порядків задержались майже до їх виступу в історії, коли вже римська імперія розхиталась.

Про Славян руських оповідає Нестор, що "Деревляне жили способом, неначе худоба... Слюбу в них не було, а тільки поривали коло води дівчат". Так і Ридимичі і Вятичі і Сіверяне "сходились на забави, на танцї і на всї чортові іграща і ту собі жінок поривали, з якою хто змовив ся; а було в них по дві й по три жінок". За те Поляне, що стояли на висшім ступни розвою (вони були хліборроби і уміли штучнійші ремесла, передовсім знали кувати мечі) — вийшли вже з доби семії попарної.

І серед тих народів вперве визначує ся,

зростає індівідуальна любов*). Порівняйте піснь хочби чутливого Тібулля, де всьо не виходить далї поза інстинкт змисловий, з піснею Гайного, де те чутє, той порив до гармонiйної єдности двох істот так і переливає ся каскадою найріжнороднїйших тонів, а ріжниця, а далї й розцвіт любови індівідуальної стане ясний. Та тількож, коли сей розцвіт припадає на добу моноґамії, нашого подружа", не треба думати, що се звязок подружний прямо єго виковав. Противно. В піснях труверів прославляє ся любов лицаря до чужої жінки. Товариш сторожить єго нічних, любовних сходин і на розсвітї зве його кидати любку. "Ось чую", каже він, "вже в гаю, днину звіщаючи пташки співають, боюсь, щоби муж тебе заздрісний не застукав, а ось уже днина свитає"... Переглянъмо хочби українські піснї народні, де тілько співає ся про нелюба, про розлуку з милим через подруже та слюб, а побачимо, що любов індівідуальна часто зростає в відворотнім стосунку до щастя подружного, і що власне окови суспільно-економічні силою **контрасту** видвигли і зростили любов індівідуальну.

---

*) пор. **Енґельса.** Початки родини, подружа і власности.

Таким чином ми перейшли в отсім коротенькім нарисї ті фази розвою родини, а заразом і становища жінки, через які спільними, сімєю моноґамічною, основавона перейшла, починаючи від самих початків побуту людей, як людей. Ми бачимо, як рівнорядне (взглядом мущини, хоч і не дуже то в загалї завидне) становище жінки з часів варварства і родової орґанїзації змінює ся в єї неволю. Неволя ся звязана з новими відносинами суспільними, сімєю моногамічною, основаною головно на потребах господарських, затим звязана з **індівідуалїзмом** економічно-суспільним. В родині визначують ся деспотизм і неволя — де в лагіднійшій (лицарсько романтичній) а де в суворій більше (гареми, (ґунавксея)) формі — значить, в ній показують ся тіж антоґонїзми, в суспільности цїлій проявляють ся між цїлими клясами в їх боротьбі між собою. Родина стає мікрокозмом суспільним.

Вільний громадянин Атинський стояв на незлїчимій масї рабів; в його хатї жінка була теж рабою. Римлянин, pater familias держав під своєю булавою рабів, дїтей, жінку (подібно й ізраїльскі патріярхи); на середньовічного февдала працювали приковані до ґрунту кріпака; а на заборолах його замку твердинї дожидала

свого лада Ігоря мов у тюрмі замкнена жінка-дружина Ярославна. Наконець новочасний капіталїст купує за гроші людську працю і так само за гроші купує подругу житя.. **“Жінка і пролєтар-робітник сходять ся в тім між собою, каже публїціст і посол німецький Бебель, що обоє вони з давних давен придавлені....”**

Доси говорили ми про неволю жінки в часах історичних і дійшли ми таким способом аж до часів найновійших, до часів продукції т. з. капіталїстичної чи то товарової, до часів, коли змінюючі ся відносини поставили питанє жіноче, викликали рух еманціпаційний, визвольний.

Родина і семейне житє там лише в повній силї, де ще стоять ненарушені окремі загороди хозяйські, де господарство мужицьке процвитає в своїй стародавній формі. Там і жінка є конечною складовою частиною хозяйства, і ціле істнованє вяже ся тісно з родинними відносинами моноґамії.

Мужик веде в поли свою господарку оре свою невеличку нивку плугом, чи з наймитом, чи зі своїми синами, котрі з малку вже приучують ся до ґаздівства прибоцї батька, а тимчасом хата лишає ся під доглядом господинї. Коли тільки парубок вирве ся з війська, а придбає трохи

гроша на господарство, він зараз шукає собі жінки. Адже господарство хлопське чи маломіщанське немислиме без жінки. Вона і їсти варить, і огородову господарку провадить, коноплї отїпає, пряде зимовими вечерами, ладить одїж та шмате, білить полотно, пере білє старосвіцьким праником, одним словом сповнює функції, котрі становлять одну половину істнованя мужицького господарства. Там розуміє ся прінціп моноґамічний тривкий, там нема того розкладу і між змістом а формою, розкладу , котрий яскраво кидає ся нам в очи, коли глянемо на подруже в осередках культурного житя, посунених наперед в суспільнім розвою, в **містах....**

Дїти мужицькі від перших літ товаришать батькам, вчать ся під їх оком господарувати; хлопцї конї поганяють, товар пасуть, дївчина воду носить, бере коноплї, бавить менших сестер або братів — одним словом родина мужицька сповнює і завданє педаґоґії, родина мужицька — се не пустий звук пустих “батьківських святощів”, “ солодощів патріярхального житя“ — се інстітуция господарська (економічна) і педаґоґічна. Коли вже ми про се говоримо, то загляньмо й до попа, але не до попа нинїшних часів. Кождий знає, які метаморфози перейшло хочби в наших часах

попівсьтво руське. Счезли ті "Старосьвіцькі батюшки і матушки", ті старі "Любoрадські", що не багато чим виріжнювались від мужиків, що працювали трохи-що не на рівні з своїми парофіянами. Счезли ті попадї, що колись самі пряли і грядки копали, і безнастанно, цїлий день наглядали за домашною роботою. Ви можете зміркувати хочби тільки по молодшім поколїню "панотців і матушок" Нечуєвих, як зароджують ся нові потреби, як предмети витворені культурою товарової господарки --- заходять що раз то більше в обсяг патріярхальної господарки попівської. Невідступний товариш капіталїстичної продукції, виміни товарів, призначених не на свої господарські, власні потреби, а для торговлї, для виміни набирає перворядного значеня. Гріш підриває так само спосіб господарованя мужицького, як і житя попівства. За "давних, добрих часів" господарки партіярхально-февдальної витвір людської працї ішов на потреби певної обмеженої громади людей, йшов на вжиток пана і його мужиків та попа. Серед продукції капіталїстичної товар витворюєсь безпосередно на те, щоби його виміняти на гроші а опісля закупленою силою мушкулів та нервів витворити з надвижкою потрібні продукти...

Такому завданю не може подужати господарка мужика на невеличкім ґрунті; а сам він втягаєсь в такі відносини до держави, що гріш стає для него неминучо потрібний. Відти йде упадок повільний дрібних загород мужицьких; відси йде і переміна в побутї попівства, котре з давної фази — antiquae educationis переходить поволи в новий тип, зближаєсь до попівства решта католицького світа. Той процес зрівнаня йде певним кроком і даремно голосять люде доброї волї против таких ассіміляційних тенденцій. Серед нашого попівства привченого з давна до сервілїзму, до поклонів авторітетам, нема на те відпорної сили. Може се не для одного і прикре, але нїхто не заперечить, що еволюція та звершаєсь кождої хвилї майже на наших очах. Відповідно до інших умов житя перемінив ся лад домашний, перемінюють ся і попадянки наші. Вони більше стають похожі на панночок мійських, привчають ся грати на фортепяні, набирають ся "поверховної" освіти, властивої городянкам; вони раднїйше вже виходять за "свіцьких" до міста. Але на попівстві ви не побачите такого великого впливу змінених відносин, що на клясї хлїборобів, тай зміни тоті серед мужицтва відбивають ся дуже тяжкими наслід-

ками. Не стає грошей на податки (а мужик доси не працював на те, щоби вимінювати свої продукти на гроші), не має куди збути вигідно збіжа, тяжко видержати конкуренцію з висше зорґанїзованою господаркою, і прикра конечність приневолює шукати заробку поза хатою, чи на ланах панських або богатирських, глитайських чи в город, коли город недалеко. Дрібну господарку жде неминуча загибіль а такі появи, як еміґрація мужиків на Волинь, на Бесарабію, на Кубань, в Америку за море — є зверхними признаками того процесу, котрий доконуєсь в господарцї суспільній... З руїною сіл йде повільний, а все таки невпинний зріст городів (повільний, бо спинений у нас централїзмом віденським) а городська жизнь нищить цїлим своїм складом характерні признаки сільської культури. Дївчина сільська — несьмілива, покірлива, стає жвава, відважна; її привички давні дрібногосподарські ідеали розсипають ся перед іншим світоглядом, котрий складаєсь під напором відмінних вражень, відмінного житя. Таким способом дістаєсь в місто, на стеблївські заводи і Нечуєва Василина "бурлачка", до міста йде на службу і Варка Луценкова і Христя", щоб відслужити фікційний довг свого батька у купця-ка-

піталїста Загнибіри.. Розуміє ся, що переміни всї відбивають ся на тих власне, котрих грізна “аненке” захоплює своїми течіями. Переміна тота доконуєсь серед всїляких злиднів і невзгодин, а дївчина, поневолена тим несьвідомим елєментарним потом суспільним й прибита думає, що ось не хто а “лихий попутав” (порівн. повість Мирного: Лихий попутав), Той неясний якийсь її невідомий бог чи демон, перед котрим вона безсильна. А демон той — сеж прецїнь капіталїзм, котрий в селї групує мужиків на богатих дуків і малоземельну, або зовсїм таки безземельну голоту, се та грошева господарка, до котрої не можуть нагнути ся дрібні мужицькі хозяйства і мусять поволи розпадатись. І нехай там люде з “добрим” серцем, та ще з “ідеалами батьківськими” накликують хлїборобів, щоби держали ся свого клаптика землї, котрий — мовляв — батьківський, прадідний; то який небудь глитай сільский з повним “чересом” примусить бідноту сільску розпрощатись з батьківським полем. Тай та голота мабудь не без причини мандрує хочби за море, коли не до поблизького города...Людям “доброго серця” бажалось би, щоби дрібний господар за всяку цїну зберігав прадідне добро. Ну, а зберігти він може хиба в той спосіб,

що стане до minimum обнижати свої потреби і замісць стати паном своєї ниви, стане її рабом, стане новим гелотом... Така консеквенція проповіди "щирих" людей, котрі не в силі розлучитись з картинами сільської ідиллї, на їх превеликий жаль, бажаня їх розбивають ся перед дійстностію і загороди хозяйські, сільські вменшають ся числом а за те зростає пролетаріят городський. Сільська жінка, що услівями мужицького господарства має визначене місце в хатї і стоїть позаду своєї голови "чоловіка", в городї сама мусить заробляти, продавати свою силу робочу. Вона почуває ширший простір вколо себе; працюючи означений час, вона зрештою може ним довільно розпоряджати, вона стоїть сама перед предприємцею-капіталїстом. Але найбільшу недостачу волї почуває наймичка сільська, що з ранку до ночи працює на своїх господарів. Ледви має в що вбратись, та на хвильку відітхнути в неділю. В городї їй живеть ся зовсім інакше, далеко лекше і вільнїйше ("Лихий попутав", "Повія", Мирного, Марія в "Бурлачці" Нечуя). Говорячи про її волю, ми однак не хочемо ідеалїзувати сеї волї і в волї тій добачати цвіт розвою суспільного. Се "воля робітника-пролетарія", котрий визволив ся з пут февдалїзму, з під

панської нагайки, але бачить над собою грізний, неначе невидимий обух капіталіста. Город — яко центр діяльности промислової не висше розвитої, чим патріярхальна господарка на селї — відокремлює поодинокі галузи продукції, спеціялїзує їх і таким способом функції ті, що в такім числї становили підвалину господарки мужицької, дрібнобуржуазної, переходять в обсяг праці колективної, так як ціла продукція товарова, чи то капіталїстична має характер коллективний, бо займає на поодиноких полях більшу масу сил робучих. Таким проявом ширшої продукції суть публичні кухні, реставрації, кофейні, касина; швальні та пральні заступають місце приватних, дрібних функцій; дїти мійські замісць іти з батьком до праці і привчатись під його оком до свого "фаху", ідуть до школи, до всїлячих "охоронок" та "огородців фреблївських". Занятє батьків не позволяє їм займатись вихованєм дїтей, а вихованнє дїтей — сеж була одна з найважнїйших функцій моноґамічної родини. Але коли жінка з кляс низших, жінка з пролєтаріяту стає на рівні з мущиною, власне тому, що мусить зовсїм самостійно ставати до праці, то й жінка з кляс висших в містї визволена з під усяких тих клопотів, які

спадають пр. на “паню ”або “попадю”, котра мусить дбати про “порядок в хаті”, як казав грецький громадянин. Жінка з буржуазії, визволена навіть з такого обовязку, як плеканє дитини в перших роках її житя. Няньки та мамки, звичайно жінки з пролетаріяту, переймають на себе те завданє. Ну, а про дальше вихованє вже й не говорити. Тільки коли робітниця визволяєсь з під хатного господарства, щоб своїми нервами і мушкулами наситити капітал, жаждущий “надвартости”, то жінка-міщанка, чи властиво городянка, бачить перед собою одно лиш поле — найвисших розкошів змисловйх. Робітниця стає частиною машини, стаєсь робучою пчолою; городянка-“пані” стає “метеликом”, гарною самичкою, гарним, розкошуючим паразітом. Поміж сими скрайними типами жінок стоїть єще лава жінок середної кляси. Але ті власне причини, котрі ми власне йно що навели, заставляють й її шукати для себе поля зовсім самостійно. Жінка ся не находить ся в тім щасливім становищи, щоби могла порхати “метеликом”, висисаючи соки з долїшних верств людських — стати “окрасою нашого земського побуту”. Середні урядники, невеличкі предприємці промислові, нарешті наші попи сільські в ни-

нїшних тяжких часах не можуть жити давним способом патріярхальним, з численною родиною.

Родинне житє серед тої власне кляси слабне і вменшаєсь, дякуючи вимогам нинїшним й руйнуючій силї гроша. А гріш — сеж прецїнь лише видимий знак, привілєйований товар продукції капіталїстичної, котра вириває ґрунт з під ніг кляс середних. Відси ті сварки родинні, той розлад семейний, відси те змаганє оставати ся нежонатим, котре можна заввважати по містах, а далї декуди і по селах. Родина не має умов корисних, тих що виплекали моноґамію і тому розпадаєсь. Мужик-господар неминучо мусить закладати свою оселю; але який небудь середний урядник, в загалї чоловік з кляс середних в місцї може, а то й мусить обходити ся без свого власного домашного огнища. А потрібні условя до житя він знайде. В місті є і реставрації, і пральнї, і кофейнї, і доми розпусти, де за гріш може дістати потрібних товарів. Таким способом "домашне огнище" стає прибіжищем лише для "ізбранних", для тих, що мають гарне личко або гарні гроші. Таким способом мусить жінка середної кляси оглядатись за самостійним заробком, коли не хоче сходити в ряди тих

“богом забутих дівчат”, проживаючих на ласці чужих. Як бачимо, жінка з пролетаріяту і жінка з середних кляс, дрібної буржуазії — виходить з домашної загороди. Як бачимо, капіталїзм викликує ті еманціпаційнї змаганя серед жінок. **Тількиж і наші часи** не дали жінцї повної волї, так як не визволили робучих мас простого люду! Власне голоси жінок до рівноправности, змаганя визвольні, вказують на невідрадну їх долю, але вже й се є знаменем характерним, що вони підняли свій голос... Чимало знайде ся з другого боку людей, котрі з усьміхом вислухають слів про неволю жіночу. “Ну, не перечу, що всїляке лихо буває, алеж усе те надужитя, все то виїмки, а не загальний закон”... скаже дехто. А дехто з галянтних романтиків обрушуть ся на таку критику: “Що? жінка поневолена?” скаже він з Щедринівским лїбералом, “жінка! сей живий тіміям! та жива молитва чоловіка до бога! Хто їм се сказав?! Хто їм позволив таке сказати!”... Тай не диво! Ажеж всї вони зросли в атмосфері деспотизму родинного, ажеж вони віддихають з малку тим воздухом і тому, відказувати на якусь неволю” — се пессимізм або, якби сказав автор безталанних “Аргонавтів” — се затроюючe душу хлипанє. А прецїнь таке

“хлипане” роздає ся і в піснях народних*), бо її серед мужицтва, серед кляс хлїборобських подружє, — справа конвенціональна, її мотивами головними інтереси господарські. Відси й виходить, що голос серця (коли воно одзиває ся під вагою насущних злиднів) став в розріз з конвенціональною формою, виливає ся потоком діссонансів у тужливих піснях, малюючих “жіночу неволю”. Для приміру я наведу одну пісоньку, а пісень таких багато, багато...

“Ой далас нї(мя)моя мати,ой далас нї дала,
Так,як тоту колопеньку в болото втоптала,
Ой та як тїй колопенцї й у болотї гнити,
Ой так менї молоденькій за нелюбом жити.
Колопеньку-с утоптала, тай за ню гадаєш,
А за мене, молоденьку і не споминаєш.
Конопельку-с утоптала, за дві-три недїлї,
Минї-с житє відобрала на віки вічнії.
Коноценьку-с утоптала,та знов її обсушиш,
А вже мене молоденьку з бідов не розлучиш.
А вже мене не розлучит нї піп, нї владика,
А вже хиба нї (мя) розлучит рискаль тай мотика.

---

*) Чубинського Труды т. V. і Франка “Неволя жіноча”.

Значить, не любов і прихильність взаїмна є підставою і головним мотивом подружа — бо пісня не даром говорить, що "не всї тії сади цвітуть, що весною розвивають ся", а "не всї тії вінчають ся, що вірненько да кохають ся".

А чи може що іншого скажемо про висші кляси суспільні? Жалкувалась менї одна панночка, що в неї залюблюють ся самі тільки молоді ґімназіясти та академіки. "Якби який **на становищи,** то не кажу..." закінчила вона свою розмову. Слова сї звучали зовсїм природно, не вкриваючи нїякої темної хмарки сумнїву... Мушу признати, що і мене слова сї в перщу хвилю нї трохи не вразили. Адже і я виріс на галицькій Руси в столїтю капіталїзму.

Погляньмо на Русь доби князівської, а й там побачимо ту саму "неволю жіночу". Жінки бояр і князів — сеж були "затворниці теремів золотоверхих", наглядаючі за хозяйством домашним, за князівським добром та виглядаючі свого "лада", свого "пана". Се вже не та жінка давних Славян, що йшла до бою нарівні з товаришем-чоловіком. За зраду в часах князівських карали жінку більше чим чоловіка, муж мав право прогнати зрадливу жінку, а чоловіка карали тільки епі-

тімією; звичай мати полюбовницю тілько ганили, а не карали*). Галицькі бояре не вагають ся спалити Настасі з Чагрових за те, що Ярослав Осмомисл пристав до неї, невдоволений своїм семейним огнищем. "Така сама доля всіляких княгинь з литовсько-польських часів. Гальшка з Острога або Ганна Монтовт — се два лише найбільше яркі приміри жіночої неволї. Се прямо іграшка в руках ріжних розбишак; се німі, забиті істоти, котрі не виглядали з малку поза стіни "теремів" і знали про одиноке своє завданє стати хозяйкою і дружиною якогось "пана-лада". Поспитає може дехто, чи поза тими жінками не було вже іншого жіноцтва на Руси? На питанє таке можна лише заввважати, що жіноцтво серед кляси "смердів", або цілого ряду людей працюючих коло ріллї за часів февдалїзму литовського, а врешті жіноцтво мужицтва, поневоленого шляхтою — вгиналось під тяжщою єще ваготою неволї мужицької.

Тому ми не подивуємось, що Климентій Зиновій висказав думку своїх сучасників "освічених", Русинів думку, котра складалась під впливом цілого розвою

---

*) Иловайскій. Княжій період Украины-Руси, т. II. Руска Історична бібл. т. IV.

історичного, кажучи, що жінції не годить ся знати письма, не годить ся бути письменною, бо се річ мущини.

Те становище жінки, особливо у кляс висших, пануючих (бо серед кляс нисших жінка й чоловік стогнуть у ярмі кріпацтва) — витворює відповідну систему педаґоґічну і відповідну атмосферу понять і законів етичних. Цікаве дуже і я його тут наведу — письмо жінки Пітагораса, Теано до Нікострата. "Коли муж невірний", вона радить: "смирно зносити кривду, не гонити виноватого заздростю, не карати його занедбуванем подружних та **господарських обовязків** (в тім то і суть річи!), одним словом **не псувати тої гармонії,** котрої не хоче зберегати її володар, а старатись **терпеливостю, ласкою** прикладом навести його на добрий шлях!". На жертвенник грізного Молоха "гармонії" семейної кладуть серце живої істоти жінки, так, як на жертвенник ладу і гармонії суспільної кладуть житє міліонів робучого люду!....

Не дивниця, що пессіміст, речник спорохнавілої буржуазії західно-европейської, Шопенгавер пише буквально такі річи: "Жінка покликана виховувати і няньчити діти, бо вона ціле житє остає дитиною, вона є попросту велика дитина,

щось посередині між дитиною а чоловіком, котрий один лише є правдивою людиною. Від дитинячих літ треба привчати жінку до кухні і до послуху... Жінки суть найбільшими філїстрами, філїстрами непоправними". Давнійшими роками помістив гумористичний листок "Зеркало" карикатуру еманціпованої жінки. "Не хотївби я того борщу їсти, що вона зварить", каже жених-питомець, дивлячись на науку панночки. Се гумористика — але як від неї чути сопухом обскурантизму. По ідеалам Щедринівського лїберала, "мущина і жінка, се, як каже поет "Лад і Лада", котрим призначено взаїмно себе поповнювати. Вони бігають одно за одним, здоганяють одно одного, і наконець — втомились. Лада схиляє "томно" головку і каже: "Спочиньмо!" Лад же відказує: "Чого жінка, хоче, того бог хоче" і веде її в тїнистий гай". Так і перські жінки раді вічно слухати буль буль-а (соловейка) та млїти в "оковах солодкої неволї сонця, що буде їх огрівати..." Хатина відгороджена оплотом еґоїзму (а се плід економічного індівідуалїзму нинїшних часів тай в загалї цїлої цівілїзації) — се краєвид, по-за котрий не повинна ся-

ґати оком "порядна" жінка*). Туту її поле праці — і тому то Фавстина Галичанка радить своїм подругам дбати особливо про лад в хаті, про огородець на цьвітки в огородчику. Який огородчик, такі і вигляди панночки на сімпатію у молодих ладів-женихів. Жінка се не людина, що має певні свої індівідуальні потреби (пр. розвою інтелєктуального, ні, се кухарка-ґаздиня та **прівілєйована наложниця,** се не самостійна істота, а додаток до мужа. Жінки суть **"окрасою нашого** земського побуту", каже голова **"Просьвіти"** поетично, а ще поетичнійше виразивсь один шейх з Альжіру: "Аллах сотворив **красу жінки для чоловіка,** як сотворив рожу на втіху очам людським". Відси виходить далій, що в жінки головна річ — серце, і що таким способом її чуте доповнює розум мущини. Усе те — прибрані в туман ідеалу і звучні слова, дійсні, теперішні відносини, усе те синтез з даних реального жития, не виходячих поза хатну загороду. Усе те — річи ясні і непохитно правдиві для "здорового розуму". А "здоровий розум", — се той сам розум, для котрого ясною колись було річею, що

---

*) **Олмаз — годї! каже кодекс суспільний у Турків жінкам.**

сонце кутить ся довкола землї, для котрого ясна річ, що всї відносини суспільні — вічні і незмінні, що від віків були кати і раби і вічно будуть пануючі і придавлені, для котрого все, до чого він звик змалку, природне, ясне і незмінне. Се той сам "пошлый опыт, ум глупцов", про котрий співав колись Некрасов.

Той здоровий, консервативний розум нічого так не лякаєсь, як переміни, як еволюциї; він готов усїми доказами воювати супроти немилих йому ідей. Коли йде річ про інтелєктуальний розвій жінки, вже стоять готові доводи про її низшість під тим взглядом. Ми пізнїйше прийдемо на сї арґументи, а на тепер признаємо,що дійсно розвій цівілїзаційний викопав глибокий переділ між обома половинами людського роду. І розвій сей вийшов зовсїм не на користь жінки так, як не вийшов на користь всїх кляс придавлених і визискуваних. Так пр. слїдно ріжницю між мозґом чоловіка а жінки*), а ріжниця ся зростає з роками житя. Ріжниця захо-

*) На 100 людей обох полів припадаэ з мозґом важким:

ґрамів	мущин	жінок
900—1100	0.9%	8.8%
1100—1200	3.06%	30.1%

дить далій в силї мускулів та в складових елементах крови. Поділ жінок на жінок-пролетаріїв, вянучих в ярмі тяжкої працї, і жінок-ляльок, жінок гарему, відбив ся і на сїй останній навіть в такій біольоґічній справі, як порід. Фактом є, що порід тим тяжший і більше небезпечний, чим менше рухливе житє жінки, чим більше вона підпадає під сістему теперішної гаремної педаґоґії. Се видно далій на тїй дісгармонії між періодом полової доспілости, фізичної і подружної. Коли несхожість обох перших виплинає з цїлого ніженя метеликів-жінок і йде в парі з цїлим нашим нервовим столїтєм, то справа трета виплинає вже головно з причин суспільно-економічних. Відома річ, що число шлюбів заключуваних в роцї стоїть взвязи з добрим чи злим урожаєм збіжа (Buckle). І коли й так рамки подружа конвенціонального, рамки моноґамії такі тїснї, мов ложе Прокруста, то і то ще не всїм можливо в них навіть попасти. Статистика виказує, що в Европі родить ся 100 мущин на 99 жінок, але сей процент

1200—1300	22.0 %	33.7 %
1300—1500	59.4 %	41.3 %
1500—1600	9.2 %	1.2 %
1600—1700	3.1 %	—після Topinarda

жінок змінюєсь з дальшими роками житя, по році підходить до 106, а далї держить постійно висше числа мущин*). В Галичині на 2,934,959 мущин приходить 3,024, 312 жінок. Надвижка ся, розуміесь, є чисто суспільної натури, але на кого спадають всї недомаганя таких відносин, коли не на жінку в першій лінії. Коли "вольне житє" мущини додає йому блеску, коли Дон Жуан чарує серця людей, то яким же оком привикли люде дивитись на жінку, що в пориві горячого чутя перейде межу, зазначену їй суспільними конвенансами? І хоч нас так глибоко зворушує ніжна любов Гретхен і її безповинна кара тюремна, так чи суспільність і тепер не готова відкинути від себе таку грішницю?

З захованєм чистоти і дівоцтва вяже ся звичай врізувати косу "виноватій", звичай, котрий є мабуть лише останком (survivals) єще острійшої кари, яка спадала на жінку при незаконній любови**). З історії української знаємо, що Богдан Хмель-

---

*) Див. Перший вінок. Жінка середної верстви — Кобринської.

**) В римськім праві говорить ся лише про "незаконну" любов жінки. Мущина може не заховувати вірности подружної.

ницький дізнавшись про зраду своєї дружини, казав її повісти в купі з коханком.

Кари такі тепер виходять з моди, хоч деякі люде жалкують за такими археольоґічними останками. Один піп, з молодшої вже генерації, дуже хвалив давні порядки, по котрим "перелюбну" пару карали буками. Той сам піп, лютуючи на свого сусіда, що він живе в неслюбнім подружу — хоч під тим зглядом зовсім бездоганно — —годив ся остаточно, щоби хоч "про людське око" зберігав звехні форми і не показував ся перед людьми зі своєю подругою. Але приклонник сеї етики "при людське око", зрештою дуже строгий моралїст, стоїть за "абсолютні" закони моральні. Піп той зрештою з верха прикритий легенькою оболїчкою образованя, але "всею душею, всею мислею і кріпостію своєю" галицький пересїчний чоловік. — Се і є конечним наслїдком моноґамії, переваги мущин і права батьківського, що жінка мусить берегти "чистоту" і достарчати свому панови правих потомків — дідичів. Він і поклав окови на серце жінки, вважаючи для себе річію не конче потрібною берегти правил вірности подружної. "Чи ти би оженив ся з дївчиною, котра давнїйше віддалась комусь з любови", питає одного хорошого руського молодця

його товариш. Першому дивно, що хто небудь може йому ставити на серіо таке питанє. "А тиж ніколи не прогрішив ся?", питає товариш його далії. "Я?! Ну, що іншого я, а що іншого дівчина!..." Так, таки дійсно що іншого! Глибоко переконаний тон здивованя, з яким були висказані повисші слова, вказував, що тут дійсно цілі століття культурного розвою виплекали такі, міцні, непохитні переконаня, а "дѣло вѣков поправлять мудрено" (Некрасов). Тай чи багато найдете людей, котрі-би не носили денебудь в якімсь хоч далекім закутку душі хоч крихіточки подібних поглядів і то серед т. з. світлих людей? А може думає хто, що християньство, що виплекало культ Непорочної Діви, пробило дорогу гуманнійшим поглядам на "красшу половину людського роду?" "Жінки нехай мовчать в церкві", каже апостол Павло, "бо не подобає їм говорити, але мають слухати, так, як і закон приказує. А як хотять чогось навчитись, нехай дома своїх чоловіків питають ся, бо сором жінці в церкві говорити". "Чоловік не є з жінки, але жінка з чоловіка.... не є сотворений для жінки, **але жінка для чоловіка"**, "муж є головою жінки, як Христос є головою церкви", і тому жінки **у всім по-**

винні слухати своїх мужів*). А Отції церкви величають "окрасу земського побуту" зовсїм неокрашаючими епітетами. По думці Златоустого жінка "найбільша згуба", по словам Іоанна Дамаскина "підла скотина" і "гидка гадюка", а Авґустин каже, що жінції не подобає анї навчати, анї свідчити, анї судити, анї правити"... Але ми зайшли знову в середні віки, а сих прикладів досить, щоб розвіяти ідилїчні погляди на ідеї християнські і їх вплив на суспільне становище жінки. Вертаємо до теперішних відносин, котрі в своїх найяркійших проявах клясових антагонізмів, визиску і нужди доходять до самого краю. Ніколи може не виступав так ярко конвенціональний характер подружа, ніколи його черти суспільні не показувались так в цілій їх повни. За сим іде позасемейна любов, подружна невірність і один з найгрізнійших недугів співчасних — простітуція, хоч і подруже слюбне дуже часто є не що інше, як звичайна простітуція. Та ні, даруйте, не звичайна, я помилив ся, піп, церков і бог її санкціонували. Що бог тут

*) В корані заказано жінкам самим входити до мечету і молитись Аллахові, Музулмане розбирали навіть питанэ, чи э душа в жінки. Жінції перській не вільно самій поклонятись Аллахові.

замішаний, і сему не дивуйтесь; “in seinen Goettern malt sich der Mensh” (Шіллєр), і колиб — казав грецький фільософ (Ксенофан) — осли мали богів, то вони всї булиби ідеальні **“довгоухи”.** На певних відносинах суспільно-економічних укладаєсь певний кодекс моралї і віри і тому “віра і мораль, так як вони тепер уложені, становлять практичний кодекс злиднів і неволї; ґеній людського щастя мусить вирвати кождий листок з проклятої божеской книги, поки чоловік зможе заглянути у письмо свого власного серця” (Шеллї). Справдї, дрож переймає, коли трохи глибше заглянути у безодню нинїшних полових відносин. Не говорю вже про проступки всїлякі, про “фабрикацію ангеликів”, про те, що смертність найбільша між неправими дїтьми (у Франції вмирає їх до 90 %!), бо усе те щезає побіч простітуції, котра в тих розмірах, в яких вона тепер проявляєсь, є чисто продуктом капіталїзму. Ми бачимо вправдї прояву сю і в Палєстинї старинній, і в Геллядї, і в Римі, і в середньовічних часах — скрізь мов тінь, сунесь вона за монаґамією, але нїколи не розливала вона так широко своїх хвиль каламутних, як в наших часах. І відкиж то рекрутують ся отсї численні “жертви суспільного темпераменту?” Що за могу-

ча сила кидає маси дівчат у ту страшливу пропасть розпусти і нужди? Коли хочете роз'яснити се питане, так погляньте лиш раз на відносини в світї капіталїзму. Велика частина робітниць наших великих міст одержує заробок, котрий не вистарчає, щоби заспокоїти найконечнїйші потреби житя, і тому находить ся в **конечнім** положеню шукати повного заробкованя в простітуції, або піддати ся неминучим наслідкам фізичної і духової руїни... До таких виводів приходить письменник німецький Bruno Frankenstein в своїм творі "Die Lage d. Arbeiterinnen in deutschen Grosstaedten". А до якихже інших консеквенцій може довести жите яку небудь швачку, котра, буває іноді, мусить вдоволяти ся 4. злр. платнї місячної!.., Дійсно, що до вдержаня такої невольницї нашого "найлїпшого ладу", потреба хиба надприродних способів, сили надприродної. Так і по менших місточках галицьких мусять служницї, втративши службу, промишляти "незаконною" любовю, мусять здавати ся на ласку "зводниць" (найчастїйше жидівок), котрі живуть с сего ремесла. Ну, але не вважаючи на те, високовчений редактор "Батьківщини" називає "нерівність маєткову" або виражаючись яснїйше, бідність — добродійством для людей. До та-

ких виводів доходить наш поборник істнуючого ладу! По датам статистичним виходить, що ледви 10% таких, котрі по природному темпераментови кинулись до того ремесла, решта абсолютно жертви нужди і голоду, так що в словах: "простітуція є додатком до заробку", містить ся грізна правда. В Европі живе звиж 2 міліони прямо з сего ремесла, в Лондоні 1867 р.), було явних простітуток 10.000, статистика ж вносила, що їх там трохи чи не 80.000, а др. Рейан подає огромну цифру 400.000 людей, живучих посередно, чи безпосередно з простітуції. Для Парижа, сучасної "дочери Вавилонської" подають число 120.000 (на 3.656 явних, записаних) простітуток. В Берліні було їх (по урядовим запискам) 10.860 (в 1867 р.), число, котре за двайцять літ потроїло ся*). Як зрештою зростає простітуція, ілюструють наглядно отсї числа про розвій тої інституції в Лондоні: 1820 р. — 80.000 простітуток, 1830 — 120.000, 1840 — 160.000, 1850 — 200.000, 1880 — 270.000, 1890 — 300.000! В царській північній столиці, по думці Михневича, число се виносить minimum 35.978... Огромні се числа, але вони пода-

---

*) "Zu d. Bewegung f. d. Frauenrecht" v. Guttenstein. Zeitschrift. ч. 3 1880.

ють лише нарис, лише кілька черт, поза котрими клекотить хвилююче житє і додаймо єще, що в круговорот сей впадають молоді, повні житя, цвітучі істоти — адже 77% з між них находить ся в роках між 15 — 30 — то й будемо мати хоч яку таку картину сих темних боків нашого житя, від котрих з фарисейською відразою відвертає ся наша сита-нагодована і свята добродітель. Я кажу, по фарисейськи. І дійсно! Той сам моралїст, що править про абсолютні закони моральні з абсолютно чистою совістию іде за гроші купувати любовні розкоші готовий в моральній своїй чистоті кождої хвилї копнути ногою найняту за гроші істоту. І тут ми знову здибаємо історичну неволю жінки і тут суспільність додає до тої нужду, в котру сотні дївчат молодих вганяє грізна ананке — ще й пониженє й погорду. Се "парії", "прокажені" високоморальної і ситої громади, так як між "паріїв" спадає навіть кожда, що віддасть ся чисто в любовнім запалї любому чоловікови.

А забувають моралїсти, що часи капіталїстичного ладу, се часи, коли й любов і дружба-товариство і переконаня і т. і. річи, котрими доси ніхто не торгував а уділювали їх люде одні другим, вандрують яко товар на публичне торжище, що-

би там постановили-означили їх вартість вимінну (Маркс). Забувають вони, що се часи, коли й сїдоглаві провідники народні витинають перед могучими мікадами всенародно канкана...

Забувають моралїсти, що простітуція конечно доповнене моноґамії, куди може звернутись незаспокоєна енерґія полова суспільности, що простітутки є з того взгляду — справдешними **вестальками родинного огнища.**

Ми не хочемо йти за дальшими консеквенціям сего лиха, так фізичної натури для гігієни суспільної **(цівілїзація-сіфілїзація)** як і моральної для громадської етики. Не хочемо йти далїй раз тому, що ми би зайшли на поле, котре нас тепер не обходить а друге й тому, що сказаного здає ся вистарчить, щоби й тут показати, яке незавидне становище жінки.

Хиба додам, що проституція не обмежаєсь на самі міста але втискає ся і в тихі, садками покриті села. Сіфіліс розносить ся по селах українських — а — заносять його звичайно з городів, з заводів панських та богатирських...*). Пан-

*) Диви про се Подолїньского "Житья і здоровля людей на Українї" і звістки в женевській "Громадї".

капіталїст, прихильник “des ewig weiblichen”, може безпечно вдоволяти свої потреби і забаганки, не згірше від давних панів. Ріжниця хиба та, що давні пани мали повне право над своїми крепаками, одже і право першої ночи (jus primae noctis) а новий пан набуває се право за всемогучий в нинїшних часах гріш. Зрештою й богатші мужики-дуки не від того, щоб не завоювати яку гарну дївчину або молодичку, а на послїдок прийдуть і попи-целебси (нежонаті) а здаєть ся, що й серед нашого галицького попівства безженність возьме верх над патріярхальним, родинним житєм. Таким чином капіталїзм зачіпає і село, руйнуючи семейні основи.

І даремні всї проповіди і накликування “старшого” брата, щоби обіймив свого “меншого” брата, так як даремні були аппеляції Щедринівського карася-ідеалїста до щупака, щоби перестав їсти дрібнїйшу “братію”.

...Поки пани в селах,
Будуть собі тиняти ся
Покритки веселі
По шиночках з москалями.

Говорячи про нинїшні, непевні часи, нераз люблять прирівнювати їх до останних днїв римської держави за часів імпе-

раторських.

Алеж сей круговорот нужди зовсїм відмінний від сего упадку і застою, в якім находилась під конець Імперії римська суспільність. Коли розклад сеї останної похожий на стоюче багно, то заколот серед порядків капіталїстичних пригадує радше рвучий потік — рвучу ріку гірську, що все порирає з довкола себе за собою але й прочистить русло і далїй попливе чиста і ясна. В її хвилях ми можемо завважати нові сили, котрі станують підоймою нового ладу. Тому то власне і всякі лиха і недомаганя тепер більше відчувають ся, вони розкриті і прояснені а хоч люде з кляс висших, пережитих і де далїй все більше злишних — шукають виходу з сеї первової горячки в Нірвані, такжеж се тільки одна частина.

Отже і в справі жіночій всеруйнуюча сила капіталїзму видвигла т. з. питане жіноче, через те, що змінені способи продукції, форми господарські а далїй і суспільні відносини впливають революцийно на долю жінки. Визвіл жінок, їх емашціпація конечно мусять вязатись з їх дотеперішною неволею, а неволя ся — консеквенція цілого розвою суспільно-економічного в добу т. з. цівілїзації, вона товаришка моноґамії (в її значіню історичнім),

вона товаришка індівідуалїзму економічного.

І власне хід теперішного розвою економічного, зріст продукції на велику скалю, зєдинення капіталів і робучих рук нївечать власне ті основи, на котрих можливою була і неволя жінки*).

Загально се відома річ, що інстітуція родини (моноґамії), семейне житє, "добрих, давних часів" розподаєсь з поступом продукції капіталїстичної а розпадаєсь через те, що упадає дрібний промисл і дрібна господарка, упадає індівідуалїзм економічний, а родина перестає бути інстітуцією економічною.

Капітал захоплюючи як найбільше вольних наймитів-пролєтаріїв, визискуючи їх силу робучу, втягає далїй у сей круговорот експльоатації і дітей і жінок. Праця дітей в західній Европі — річ звичайна і багато трудів і боротьби коштувало се, поки заведено та зреалїзовано хоч деякі охоронні фабричні закони. Для показу, як промисл великий займає жінок, наводить "Saechs Arbeiterzeitung"⁑) деякі дані статистичні. І так в Нїмеччинї на 17,632.

---

*) Не кажемо, щоби тим здобувала вже волю. Низше розяснимо сю справу.

⁑) Наводимо по Volkspresse 1890. N. 22.

008 робучого (erwerbsthaetig) народу приходить 24% жінок: в промислі одіня і чищеня матерії на 1, 334.007 робітників 43% жінок, в промислі ткацкім на 850.859 38% жінок, у Відни в сім промислі 60% (292.950 жінок).

В Анґлії у фабриках бавовняних, 644. 438 жінок а 404.096 чоловіків (зн. жінок 61.5% мущин лише 38.5%). В Державах сполучених живе поверх 3 міл. жінок, працюючих поза хатою. В Швайцарії займаєсь в промислі ткацкім 103.452 жінок, в промислі кравецькім 85.326, в фабриках витворюваня машин 15.500, в фабриках зиґарків 14.716, в фабриках тканин з волосіня 10.599, при сільськім ґаздівстві (на ширшу скалю) 150.000 а загалом є около 600 ріжних заводів, в котрих бере участь Швайцарска жінка, не вчисляючи лекших занять і... простітуції.

Коли обернемо ся до Галичини, то побачимо, що серед челяди рільничої (т. є. серед людий працюючих на ріллі, котрі однак не є своїми господарями-хозяїнами) переважає число жінок (778.184 ж. на 522.781 мущин) а ще більше переважає число жінок серед служби домашної (137. 890 жін. на 93.434 мущин). Противно, серед робітників без постійного занятя переважає число мущин (119.645 мущ. на

101.727 ж.) а ще більше переважає оно серед робітників промислових (55.289 мущ. на 20.817 женщин). Взагалї однак серед цілого пролетаріяту краю переважає число жінок, коли між тим серед кляси людей независимих, самостійних далеко переважає число мущин. З того бачимо, що чим гірше положена яка кляса суспільна, тим більше серед неї жінок*). Для показу, яка доля жінки-робітниці, ми можемо зрештою обернутись до розвідки Анни П. а з цілої картини виходить для нашої зарібниці таж сама альтернатива, що і для робітниць нїмецьких, або простітуція або фізична і духова руїна...

В такий спосіб жінка з пролєтаріяту, з черни прицеволена залїзною рукою нинїшного ладу шукати заробку і ставати до працї поза хатним господарством на рівні з мущиною. Тим самим вона не в силї піддержувати далїй "домашного огнища", хоч би і як сама того бажала. Капітал навчає її ставати самостійно до працї, він ломить її звички, хоч розуміесь, не в жадній гуманній цїли і не для чого іншого, а щоб з неї зробити свою власну невольницю. І дивне

---

*) Rocznik statystyki przem. i handlu. Zesz. XI. Ludność Galicyi. 1880. T. Rutowskiego.

диво! ті всї поборники семейного прінціпу мовчали про сей визиск робітниці, мовчали про те, що капітал і машина розбивае житє родинне пролетарія! Абсолютні моралїсти стали нараз меще абсолютні а більше вирозумілі на людські хиби!... Колиж жінка з кляс висших почала добиватись рівнорядного становища з мущиною в суспільній роботї, філїстри зверещали, що се знївечене і потоптане “des ewig weiblichen”, наводячи з патосом Шіллерові дітирамби в честь ладу домашнього!... Але вони не добачали збезчесченя “вічної жіночости” в чорнїй роботї робітниць, не хотять його добачати і в... проституциї. Вони в великій христіяньскій соромливости прижмурюють очи на такі зявища а коли про се річ повести, так з уст їх певно почуєш: “Ах! се модна парасолька з Парижа але не про нас роблена...” Та поки вони зажмурюють очи, житє, не жде на їх дозвіл з черни, спонукує і жінку з кляс “середних” шукати самостійно працї і заробку. Прикрі обставини економічні вменшають можливість семейного житя а тим самим приневолюють жінку добиватись независимого становища в суспільности. В Анґлїї пр. обчислено, що 2. мілїони жінок мусить удержуватись з

власної праці (річ йде про жінки кляс висших). А і в нас в Галичині зростає число жінок, що шукають самостійної праці в кравецтві, в учительстві, при почтах*) і телеґрафах, при театрі і т. и. Але жінка іде далїй і домагаєсь дальше рівности, вона добиває ся в дальшій консеквенції доступу до публичної служби, до шкіл висших, домагаєсь признаня їй всїх прав громадяньских. Увесь той рух, викликаний широким розвоєм капіталїзму іменно рух між жіноцтвом кляс висших звернув очи і мущин кляс висших, визиваючй в одних симпатію, у більшости нехіть і опозицію, втягаючи в сю суперечку навіть учених Олімпійців, котрі не радо сходять на нашу долину сліз і горя... Що рух сей викликаний капіталїзмом, на се побіч наведених мотивів вказує хочби хронольоґія жіночого питаня. Адже були учені й світлї жінки і серед Гелленів і серед Арабів і в часї Відродженя (Renaissence) а нікому не снило ся говорити про визвіл жінок. Перші голоси за жінок озвали ся рівнобіжно з голосами перших речників лїбералїзму, речників Великої французської революції. Назву тільки імена Condor-

*) Пор. новельку І. Франка "**Манїпулянтка**" в збірнику "**В потї чола**".

cert, Saint-Just і и. мужів тогдїшого часу а і серед інших народів рух жіночий ішов звичайно параллєльно з лїберальними змаганями. Се можемо завважати, переглядаючи хочби звістки з жіночого руху в поодиноких краях европейських і поза-европейських в збірнику Т. Стантона. Цїкаве також, що одним з найчільнїйших поборників еманціпації був Джон Ст. Мілль, приклонник індівідуалїзму і лїбералїзму економічного (а прінціпи вяжуть ся тїсно з капіталїзмом...).

Виводи свої, зелїзною лоґікою розбиваючі всякі можливі закиди і сумнїви в квестії еманціпації жіночої, вяже він тїсно з правами чоловіка, волею одиниці, взагалї з прінцінами лїбералїзму. По його думці — коли прінціпом теперішної доби (капіталїзму) є воля одиниці, то остає знївечити остатні вже пута, пута жінок, визволити їх з під деспотизму мущин. Се його вихідна точка арґументації і єсли поборникам еманципації здає ся, що вони дібють ся своєї мети серед теперішних порядків, то вони помиляють ся, хиба що в них на думці еманціпація жінки з висших кляс...

Але до сего прийдемо навпослїдок, ми показали доси, як квестія жіноча вяже ся з новими способами продукції, з

руйнуючою силою великого промислу, котрий підриває ґрунт моноґамії і вириває жінку з домашної загороди. В передовій беллєтристиці европейській, в суспільних студіях перших майстрів пера розклад семейного житя відбиває ся в цілій повни. "Нана" Золї, "Нора" і багато інших творів Ібсена, "Батько" Стріндберґа, "Анна Кареніна", "Власть тьми" і славна "Крайцарівська Соната" гр. Льва Толстого, "Бурлачка" Нечуя, "Повія" і "Лихий попутав" Мирного, "Скошений цвіт" Барвінського, "Між добрими людьми" Ів. Франка, не вчисляючи менше замітних творів або таких, де сей проблєм стоїть на дальшім пляні, суть лише відбитком дійсного житя. Картини "семейнаго разброда" найдете виведені артистичною рукою Михневича в його "Язвах Петерб.", а статистика вказує, що житє подружне вменшаєсь. На розлад семейний вказують пр. — як завважав І. Франко — і пісні народні найновійшої доби. На факт сей звертають увагу і противники еманципації; вони вихід бачать в повороті до давного ладу і бажалиби, щоби жінка в загороді родинні шукала щастя. Проти жінок, що добивають ся до публичної діяльности (про робітниць вони більше мовчать) — витягають найріжнороднійші арґументи показуючі

лише, що і думки і прінціпи є лише відбитком певних жизненних інтересів і звичок. Розміри мозґу, ріжниці фізіольоґічні, псіхолоґія і історія — усе те виходить до бою супроти еманціпації. На жаль сих сторожів традиції, усе те грізне оруже нічого не помагає, коли не є плохе і нездарне. Нехай і так, що мозок жінки інший, що інші в неї звички і бажаня, що вона радо зносить свою долю, не визираючи за хатний поріг... Чиж се докази які небудь? Коли розвій цівілїзації витворив такий рів між обома половинами людскости, коли се наслїдки суспільного розвою, то чи вони не счезнуть серед інших умов суспільних? Чи плекаючи жінку, виховуючи з неї гарну одалїску або жваву ґаздиньку через тільки віків може суспільність дивуватись, що в неї нахил до гарему і кухні? Люде плекають одні її інстинкти і спосібности а нівечать інші а потім неспосібні до аналїзу власної роботи, виображають собі наївно, що “ростина сама з себе виростає в тім напрямі, до котрого її нагнули” (Мілль). Алеж нехайби доводи обскурантів були і як блискучі, услівя суспільно-економічного розвою фактами розібють тканину їх софізмів. Варто лише затямити, що те, що вони називають природою жінки, се лише витвір довгого цивілїзаційного розвою, витвір чинників

суспільних. Коли робітниці ніколи й подумати про родинне огнище, то й дами з висших кляс звільняють ся з сих занять, що доси були інтегральною частиною домашного ґаздівства, родинного житя. Великий промисл відриває всї більше-менше функції, котрі доси належали до родини, до подружя і віддає їх праці колективній (продукція в великім промислі коллективна, уладжена на основах кооперації). І не тільки їда, пранє, удержанє в порядку кімнат, освітленє і т. і. переходять в обсяг господарки суспільної (великі пральні, реставрації, ґаз і т. і.) але й вихованє дітей одна з головних підвалин моноґамії — стає що раз то більше справою громадською, суспільною. За те жінка зможе окрім няньки, матери і кухарки стати і людиною думаючою і розвій її індівідуальний зможе зайняти ширше місце...

"А щож з родиною, з подружним житєм? Адже з її упадком щезне рід людський? Адже ви все руйнуєте, нічого не ставите? Адже з тим впаде всяка мораль!..." Чую голоси ратників "святого семейного союза"...

Не вже таки справдї загине і мораль і рід людський? Невже він загинув з упадком семії пуналюанської або попарної? Не вже таки певна родина в історичній певній формі а не репродукція —

роджене й інстинкт половий — становить квестію істнованя людського роду? ба, алеж бо тут знову приходить ся нам правуватись з "здоровим, простим розумом", а се наш добрий знакомий, в котрого все з чим він зріс ся незмінне і святе. І дивно, що люде самі іногдї не бачать, що хвиля часу і житя несе їх з собою. Докоряв один хороший, руський молодець, що соціялїсти посягають святотатською рукою на паллядіюм ладу громадського, на семейний союз. Пару днів опісля сей хороший молодець, що з причини свого суспільного, незначного еще, становища не міг заїхати у тиху пристань семейного щастя, дуже енерґічно залицяв ся до чужої жінки. Ну, але я певний, що він готов був в тій же самій хвилї боронити моноґамії і семейного союза!... Він дуже пригадував менї того цигана що сидїв на галузи і відрубував ту саму галузь...

Не думайте, ш. читачі, що я сего добродія вважаю репрезентантом нової етики; нї, він власне поборник конвенціонального подружа, тількиж боронене прінціпів і форм, котрих в житю не зберігаєсь, пригадує того цигана з казки... І се вже тільки квестія часу, коли нові форми відносин подружних, любовних виб'ють ся на верх. Звязки нових таких форм — слїдно й тепер, тількиж вони неясні, непевні і прикриті невідрадними від-

носинами капіталізму і його консеквенції. Зростаючі подружа на віру (у Парижи таких звязків 10%) т. з. дикі подружа, слюби цивільні й розводи (подруже моноґамічне звязане інтересами економічними на ціле житє) — вказують, що серед красших умов життя вони розівють ся в нову і висшу форму житя подружного. Єще одно тут завважаємо. Коли ті власне справи, що доси входили в обсяг домашної господарки і родини, переходять в обсяг господарки ширшої, суспільної, то розуміє ся, що відносини подружні любовні проявляють ся в іншій формі, відповідно до умов висшого устрою, котрий вже в нарисах, в початкових формах виднієсь серед нинїшних суспільних порядків. Адже вже в теперішнїй суспільности европейській можна завважати, хто становить силу революцийну, хто зможе перетворити форми нинїшного ладу суспільного. Тою клясою будучности є пролєтаріят і то в першій лінії пролєтаріят городський... Тому й житє подружне наймитів городських, становить немов завязок полових відносин будучности. Коли моноґамія звязана з індівідуалїзмом, приватною власностю, то й ясно, що ті кляси, в котрих елємент сей грає важну ролю, є й приклонниками (в житю) моноґамії. Так є серед висших кляс, серед маючих хлїборобів. Тільки пролєтар ви-

ключений від бенкету житя і від огнища родинного. Серед кляс робучих найбільше процвитають звязки до часу*) і коли в поводженю слідно певну брутальність то се лиш останок моноґамії (історичної)...

Не дивниця тому, що коли 1871 року пролєтаріят париский захопив в свої руки керму державну, счезла проституція, котра так широко розвита в новочаснім "Вавилоні". Противно 1414 р. за собором шляхти й "катів в тіярах" і не в тіярах — тягла ся величезна громада християнських гуршок (1500 числом!). Ось вам поборники будучности, вольної любови і поборники святого семейного подружа!... Колиб означити форму будучого подружного звязку, то вона мабуть пригадувалаби подруже попарне; се бувби звязок двох істот до часу, поки триватиме взаїмна любов і симпатія. Тількиж се формою лише нагадувалоби подруже доби варварської... Дикарі любови не знають, мущина не шукав жінок... з привязаня... чувство любови, що вимагає висшого ступня розвою... було серед них незвісне. То й подруже не стояло на чувстві а на пригідности й потребі. Справді по-

---

*) Диви пр. "Язвы Пет." Михневич підносить сей факт, що звязки такі визначають ся і вірностію і етичною чистотою.

лишувано матерям складати подружє дітей, вони й договорювали ся звичайно без відомости сторін, що мали женити ся і не питаючи передом, чи на те пристануть. “Случало ся часом, що зовсїм чужі особи вводжувано таким чином у подружє” (Морґан). Індівідуальна любов, що розвилась з розвоєм культурним в оковах моноґамії — отсе й рис характерний гіпотетичного будучого подружа, колиб се коротко схарактеризувати, се... не лякайтесь, приклоники абсолютної етики!... се... **вольна любов!**

В фазї індівідуалїзму економічного чинники економічні й суспільні перехрещують ся з чинниками природного добору, любови й симпатії, вони й витворюють моноґамію з усїм її добром... Колиж сї перші чинники втратять свою силу, то вольний природний голос серця, вольна любов стане одиноким мотивом подружа. Тількиж усї завязки —все таки остають завязками, поки індівідуалїзм і капіталїзм підвалиною ладу суспільнго. А хоч завязки трави та зелені спочивають під рядном снїгу й леду, то вони не розівють ся, поки не приснуть снїжні окови... Ах! а якже то пишно зеленіють ся тоді поля та ниви; кожда стебелинка, кожда травичка пнеть ся в гору, розправляє свої крила, щоб надихатись весняним леготом, весняним сонцем... Та поки що, нам го-

дї забігати вперед думками. Адже ми мусимо встоюватись за такі речі, про котрі вже й не думають перечитись люде інших освічених країв. У нас нові думки доторкують ще з верха лише голов і не оден, деклямуючи з патосом чудові стрічки Шевченка про мучениць-покриток, втїшаючись його пишними картинами вольної любови, з захватом дивлячись на безталанну даму камелїйову, з цинїзмом мимовільним погляне, коли не вискажесь про дївчину, що пішла за могучим, святим голосом горячого серця.

Се може видасть ся комусь неконсеквентним; алеж нема річий, феноменів відділених від себе і строго відзначених; усе пливе, змінюєсь і переливаєсь, в невгомоннім потоці життя і серед течій сусїльної думки одні мішають ся з другими; одні змаганя, одні ідеї, се відблеск зростаючих і вже деким відчутих потреб; інші не що, як тільки форми, останки фаз життя пережитих, засуджених на погибіль. Але сї останки силою інерції остають ще в нервах людських, звільна уступаючи місця новим переконаням.

І думки еманципаційні мусять подибати перешкоди в тім філїстерськім, здоровім розумі, котрий є кристалїзацією досвіду минувшого життя. Однако усї вони розпадуть ся під напором самого життя дальшого, так як і найкрасші дум-

ки гуманности, еманципації жінок є відблеском все зростаючих потреб і нових прямовань.

Тільки говорячи про еманціпацію жінок, не забуваймо, що жінки не становлять одної та осібної кляси суспільної і тому змінені услівя житя наших днів, визволюючи жінку чи то з висших кляс чи з "черни" з під ярма домашного господарства, перед кождою з них розстелюють інший краєвид, інший вигляд в будучність. Жінка з вершин суспільних, вільна від клопотів родинних, турбуєсь одною тільки "любовю", поза конвенціональним "подружем", котре має на цїли продукувати правих спадкоємців майна батьківського. Жінка середної кляси шукає заробку при почті, телеґрафі, при школах народних, торговлях, канторах і т. д. Відси йде найбільше "еманципанток", котрі добивають ся доступу до ґімназій, до університету, до тих "фахів", що доси виключно мущинам стояли отвором. Тим то мабуть серед тих жінок так ясно зазначений елємент **"жіночого питаня"**, рівноправности **"жінок" з "мущинами"**. На конець жінка з пролєтаріяту стрічає ту саму долю, що визискуваний пролєтар. Вона на рівні з ним мусить добиватись коротшої днини робучої, висшої платні, законодавства охоронного; вона мусить добиватись того, чого ба-

жають усї пролєтарії. Жінка-робітниця мусить одною фалянгою з цїлою лавою працюючих наймитів-пролєтаріїв добиватись красшої долї і в боротьбі тій іти до осущеня ідеалів світа робітницького, іти на стрічу "сонцю золотому"...

Жінка "еманципантка" може скорше бо вже серед теперішного ладу суспільного осущити свої мрії; робітниця дібє ся волї тогдї, коли праця визволить ся з під капіталу. Тут шляхи жінок розходять ся.

Я вертав з одного вечора — оповідає покійний сатирик російський, де спорили про справу жіночу. Ішли горячі диспути, чи можна чи не можна допустити жінок до телєґрафів, почт, на академію медично-хірурґічну і т. д. Щедрин — скептик, не дасть ся зловити на патос і горячі фрази. "А я би позволив їм на всї ті річи — ставить він себе в положенє державного мужа — я би знайшов між ними настоящі підвалини, настоящу підпору (нинїшного ладу). Але колиб мене поспитали, чи порушить ся хоч на волосинку... те віковічне питання про загально-людські ідеали, що держать в тривозї цїлу людськість. я відказавби: " се не моє дїло"... Ми мимохить, може причаровані тим глубоко переконуючим, на пів тужливим, на пів саркастичним словам великого Щедріна, перехиляємось на йо-

го бік і не можемо притакнути виводам Мілля, що неволя жінок се вже останна твердиня неволї. А відзвук такої думки находимо і у Н. Кобринської. "Коли приглянемось, каже вона, історії людської працї, то побачимо, що вона ненастанним улягає змінам, що заєдно одні галузи упадають а другі повстають. Промисл домашний упадає а фабричний підносить ся". А повторюючи се критик "Зорі" каже, що "конкуренція праця — се не страшна річ. Адже наплив інтелїґентних і робучих рук не зашкодить... бо вони зладнають собі нові дороги до життя". Відзвук лїбералїзму роздає ся з сих стрічок галицької писательки, котрий вправдї єсть гармонїйно з еманципацією жінки кляс висших але не нарушить наперед тих загально людських ідеалів, про котрі говорить российський сатирик.

Жіноче питаннє, так як і неволя жїноча, нерозривно сполучені з услівями цілого ладу суспільного і вважати його за щось окреме, відривати від звязи з іншими феноменами суспільними — се доґматизм, а найпаче тодї усе те показуєсь доґматизмом, коли хто думає, що так таки без огляду на інші справи суспільні здобуде ся волю жіноцтва.

Воля жінок звязана з визволенєм працї і робучих мас народних з ярма капі-

талїзму і питанє жіноче звязане міцно з теперішним питанем соціяльним, зі змаганем пролетаріяту, котрий зі зростаючою все більше свідомостию свого значіня, яко кляси революцийної, що раз то певнійше виступає на арену публичного життя... А власне розвій капіталїзму що концентрує капітал а заразом і маси робучого люду і щораз то виразнійше показує прикмет коллективної продукції, соціяльного характеру сил продукцийних, веде до того, що конечно і всї суспільні відносини мусять укласти ся відповідно до коллективного способу теперішної продукції капіталїстичної. Тою ж клясою суспільною, котра головно може а то й мусить взяти провід в сих конечних перемінах, в сій еволюції — є пролетаріят. Для пролетаріяту квестія ся — квестія істнованя "бути або не бути" і події остатних часів(а то й цілого 19 ст.) вказують, що кляса робітницька стає на переді історичного розвою а квестія соціяльна перворядною квестією, "злобою дня" нинїшних часів*). З сею квестією лучить ся

---

*) Навіть "Правда" в однім з поперед. зошитів признаэ велику вагу робітницького питаня і в нас, на Українї а святоюрський фільософ др. К.Г. говорить, що "одным из найвиднѣйших явленій теперѣшности эсть движенье соціялистичне" (!) От, як то нинї говорять вже й святоюрські фільософи!

і квестія жіноча.

Вже тепер продукція так високо розвита в краях західно-европейських або американських, що при всіх технічних улегченях можливе заспокоєнє всіх потреб суспільних. Так пр. господарка рільна в долині над рікою Саскачевана, господарка ведена після найлучшої методи пятьма міліонами людий може вистарчити своїм збіжем на потреби людий цілої землї. І господарка така не вимагає більше над 1½ місяця часу. Але при теперішнїй формі ладу суспільного, де здобутки праці спочивають в руках дрібненької кляси капіталїстів, господарка веде тільки до черезмірної продукції в певнім напрямі, за котрою вслїд ідуть кризи; витвір людських сил робучих гине на складах а тисячі робітників злишних в такій хвилї, мусять сходити в ряди дармуючої "голоти". В Лондонї пр. живе 300.000 людей без занятя, 50.000 "голоти", "волоцюгів", 250.000 без постійного заробку а 400.000 з заробком, не вистарчаючим на конечний прожиток. Счислїм до купи а вийде кругле число міліона людей, полишених на волю отця "іже на небесїх"!

А тимчасом богацтво краю зросло в Анґлії незвичайно скорим і могучим ходом. Лише теперішний лад суспільний невідповідаючий фактичній органїзації пра-

ції може довести до таких суперечностий, що люде гинуть з голоду, хоч продукти їх праці серед кріз нидіють марно. Тому лише люде, засліплені клясовими пересудами, спутані деморалїзуючим впливом інтересів пануючих кляс, радять в холоді і голоді звертатись до загробового, вічного житя. Стара се пісонька, котру в нас пересьпівує вчений редактор "Батьківщини"...

Ich kenne das Lied, ich kenne den Tekst,
Ich kenne auch die Verfasser;
Ich weiss, sie trinken heimlich Wein
Und predigen oeffentlich Wasser...

Всякі заганя, поладити долю жінки в теперішних відносинах тільки варті, що реформи, котрі марть на меті поправити долю пролєтаріяту а то й в загалї робучого люду серед теперішних супільних відносин. Змаганя — се що найбільше прямованє жінки з кляс висших до рівнорядного становища з мущинами і бачити в сім розвязку жіночого питаня, все одно, що замикати очи на жінок з **черни.**

Думку сю, що пробиваєсь крізь іронію Щедрина, висказала ясно писателька Кляра Цеткін на межинароднім Вічу Робітничім в Парижи 1889 р.: "Робітниці, що стремлять до соціяльної рівности, не сподіють ся нічого для свого визволу з жіночого руху буржуазії, котра буцімто вступаєть ся за жіночі права... Робітни-

ції наскрізь об тім переконані, що квестія еманціпації жіночої не є ніяким питанем стоючим **само про себе,** тілько, що се **частина великого питаня соціяльного".** Хоч капіталїзм поставив сю квестію, хоч її "породила машина", алеж визвіл з під переваги мущин передав жінку в неволю капіталу а відси один тільки вихід... "Еманципація жінки, так, як і цілого роду людського, буде єдно ділом визволу праці з під капіталу. Тільки серед соціялїстичної суспільности здобудуть жінки, так як і робітники вповні свої права"*).

До сих слів ми не маємо нічого додати.

Нарис наш вузкий і недокладний; він не подає докладної картини жіночої долї в її розвою історичнім, не подає деталїв, не обговорює ріжних питань, котрі вяжуть ся з квестією, тут порушеною. Щоби ужити порівнаня, так нарис сей немов черти на карті ґеоґрафічній, вказуючі русло ріки з її оточенем ороґрафічним, черти, котрі не дадуть повного виображеня по самуж таки ріку в її цілій істоті, з її могучими струями, круговоротами, стоючими затоками і побічними рукавами. Колиб нам прийшло ся кількома

*) Protokoll d. Internat. Arbeiter **Congr.** zu Paris... 1889..: v: W: Liebknecht:

словами еще раз оглянути всї виводи про долю чи то недолю жіночу, то миб могли завважати кілька фаз. І так: часи родових порядків з материньским правом і комунїзмом, где жінка займає почетне становище. Зростаюче богацтво і виміна розбиває спілки родові, висуває приватні господарства з його підвалиною — родиною моноґамічною. З сим іде подїл працї, подїл на кляси суспільні і антаґонїзми клясові, котрі в родині проявляють ся в поневоленю жінки. Такий стан находимо і в патріярхальних Ізраілїтян і Греків і Римлян і Маврів їшпаньских. В зміненій формі роздїл сей бачимо і в середних віках, в февдалїзмі і крепацтві, з котрих зі зростом міст, гандлю і промислу витворивсь новочасний капіталїзм. Алеж "все пливе", то й продукція на велику скалю з машинами, витворюють нові сили а з тим і нові відносини суспільні, котрі конечно вийдуть з лона теперішного ладу суспільного, основаного на продукції капіталїстичній. Зариси нового ладу виднїють ся крізь тканину капіталїстичних порядків, ладу, пригадуючого по формі давний архаічний комунїзм. Але тільки по формі, так як по формі тільки гіпотетичні форми будучого подружа пригадують попарну сімю. Коли суспільність соціялїстична через влекшене продукції технїчними здобутками цивілїзаційного

розвою зносить конечність поділу праці а тим зносить і істноване кляс, і скалею продукції віддалена від архаізму спілкового як небо від землї, так і гіпотетичне подруже стоятиме далеко, далеко від попарної семії. Усуспільнене і удержавлене домашної господарки та плеканя і викованя дітей, словом усуспільнене і удержавлене функцій сімії — се процес, котрий вже нинї, на наших очах довершує ся, се також ідеал і елємент будучности. Усуспільнене домашної господарки і плеканя та викованя дітей освободить індівідуальну любов з пут економічних. Любов, твір цивілїзації, котрої не знають дикарі (в загалї, неспутана чинниками суспільно-економічними (як в моногамії) — се головний мотив подружа будучности. Суспільність така — се підвалина, на котрій може розвитись і воля одиниці і воля жінки.

———ооо———